

Václav Zemánek

ELEKTRINA V KOSTCE

Praha 2013

Václav Zemánek

Elektřina v kostce

Bez předchozího písemného svolení nakladatelství nesmí být kterákoli část kopírována nebo rozmnožována jakoukoli formou (tisk, fotokopie, mikrofilm nebo jiný postup), zadána do informačního systému nebo přenášena v jiné formě či jinými prostředky.

Autor a nakladatelství nepřijímají záruku za správnost tištěných materiálů. Předkládané informace jsou zveřejněny bez ohledu na případné patenty třetích osob. Nároky na odškodnění na základě změn, chyb nebo vynechání jsou zásadně vyloučeny.

Všechny registrované nebo jiné obchodní známky použité v této knize jsou majetkem jejich vlastníků. Uvedením nejsou zpochybněna z toho vyplývající vlastnická práva.

Veškerá práva vyhrazena

© Václav Zemánek, 2013

© Nakladatelství BEN – technická literatura, Věšínova 5, Praha 10

Václav Zemánek: Elektřina v kostce

BEN – technická literatura, Praha 2013

1. vydání

ISBN 978-80-7300-500-9 (tištěná kniha)

ISBN 978-80-7300-501-6 (elektronická kniha v PDF)

Obsah :

Značení latinkou

<i>A</i>	přenos, zesílení, práce
<i>B</i>	magnetická indukce
<i>B_C</i>	kapacitní vodivost
<i>B_L</i>	induktivní vodivost
<i>C</i>	kapacita
<i>D</i>	elektrická indukce
<i>E</i>	energie, osvětlení
<i>E</i>	elektromotorické napětí
<i>E</i>	vnitřní elektrické napětí
<i>F</i>	síla
<i>F_m</i>	magnetoelektrické napětí
<i>G</i>	elektrická vodivost
<i>H</i>	intenzita magnetického pole
<i>I</i>	elektrický proud
<i>J</i>	hustota elektrického proudu
<i>K</i>	intenzita elektrického pole
<i>K</i>	intenzita proudového pole
<i>L</i>	vlastní indukčnost
<i>M</i>	vzájemná indukčnost
<i>M</i>	silový moment
<i>N</i>	počet závitů cívky
<i>P</i>	elektrický výkon
<i>Q</i>	elektrický náboj
<i>Q</i>	induktivní výkon
<i>Q</i>	kapacitní výkon
<i>Q</i>	činitel jakosti cívky
<i>Q_g</i>	teplo
<i>R</i>	elektrický odpor – rezistance
<i>S</i>	plošný obsah
<i>S</i>	zdánlivý výkon
<i>T</i>	doba kmitu
<i>U</i>	elektrické napětí
<i>U_m</i>	magnetické napětí
<i>V</i>	elektrický potenciál
<i>W</i>	energie elektrického pole
<i>W</i>	práce elektrického proudu
<i>W_e</i>	energie elektronu
<i>W_k</i>	kinetická – pohybová energie
<i>W_m</i>	energie magnetického pole
<i>X_C</i>	kapacitní odpor
<i>X_L</i>	induktivní odpor
<i>Y</i>	zdánlivá vodivost
<i>Z</i>	zdánlivý odpor – impedance

Síla

Elektrický náboj	7
Zdroj elektřiny	8
Elektrické napětí	8
Elektrický obvod	9
Elektrická energie	9
Kapacita	9
Elektrický proud	10
Elektrická vodivost a nevodivost	10
Vodič	11
Elektrický proudový obvod	11
Výkon a práce elektrického proudu	12
Ohmův zákon	12
Magnetický tok	13
Magnetické účinky elektrického proudu	13
Magnetomotorické napětí	14
Magnetická vodivost a nevodivost	14
Magnetická polarizace	14
Magnetický obvod	15
Magnetická hystereze	15
Vlastní a nevlastní vodivost	16
Polovodiče s přechodem P-N	17
Vedení elektrického proudu ve vakuu a plynech	18
Tepelné účinky elektrického proudu	18
Emise elektronů	19
Elektronková dioda	19
Charakteristika elektronkové diody	19
Termoelektrický článek	20
Termoelektrický chladicí článek	20
Světelné účinky elektrického proudu	20
Fotonka	21
Fotodioda	21
Fotoelektrický článek	22
Vedení elektrického proudu v kapalinách	22
Chemické účinky elektrického proudu	23
Galvanický článek	23
Akumulační článek	24
Akumulátor	24
Dílo	
Silové pole	25
Elektrické pole	25
Homogenní elektrické pole	26
Kapacita kondenzátoru	26
Energie elektrického pole	27
Spojení kondenzátorů	27
Proudové elektrické pole vodiče	28
Měrný odpor a měrná vodivost	28
Sériové spojení rezistorů	29
Paralelní spojení rezistorů	29
Magnetické pole	29
Magnetické a nemagnetické látky	30
Magnetické obvody	30
Cívka	31
Magnetické pole cívky	32
Elektromagnet	32
Čtyřpól	33
Tranzistor	34
Charakteristiky tranzistorů	35
Fototranzistor	36
Trioda	36
Vnitřní rezistance zdroje	37
Spojování zdrojů	37

Složené obvody	38
Děliče napětí	39
Můstek	39
Můstkové zapojení	39
Transfigurace	40
Grafické řešení součtu rezistancí	40
Pohyb	
Pohyb elektronu v elektrickém poli	41
Pohyb elektronu v magnetickém poli	41
Síla vodiče v magnetickém poli	42
Princip elektromotoru	42
Pohyb vodiče v magnetickém poli	43
Princip alternátoru	44
Střídavé napětí	44
Efektivní hodnota	45
Střední hodnota	45
Střídavý obvod s rezistorem	45
Střídavý obvod s cívkou	46
Střídavý obvod s kondenzátorem	46
Dynamo	47
Usměrnění střídavého proudu	47
Tyristor	48
Triak	49
Vlastní a vzájemná indukčnost	50
Indukční vazba cívek	50
Transformátor	51
Třířázová soustava	51
Třířázový generátor a transformátor	52
Spojení vinutí transformátoru	53
Třířázový usměrňovač	53
Třířázový indukční elektromotor kroužkový	54
Asynchronní motor nakrátko	54
Změna	
Závislost rezistance na teplotě	55
Závislost kapacity na oteplení	55
Závislost indukčnosti na oteplení	55
Připojení a odpojení rezistoru	56
Relé	56
Záznam průběhu proudu	57
Elektronické čtení	57
Připojení a odpojení cívky	58
Nabíjení a vybíjení kondenzátoru	59
Vybíjení kondenzátoru přes cívku	60
Střídavý obvod s prvky R,L,C	61
Rezonance	62
Piezoelektrický jev	62
Otočný kondenzátor	62
Varikap	63
Cívka s feritovým jádrem	63
Potenciometr	63
Složený obvod	64
Mikrofon	64
Sluchátko	65
Reproduktor	65
Zesilovač napětí	65
Nastavení pracovního bodu tranzistoru	66
Tepelná závislost tranzistoru	66
Zesilovač proudu	67
Zpětná vazba	67
Oscilátor	68
Povrchový jev (skinefekt)	69
Frekvenční propusti	69
Zenerova dioda	69

Pokračování:

b	útlum
c	rychlost světla
d	tloušťka
d	průměr
e	elektron
e	elektromotorické napětí
e	vnitřní elektrické napětí
f	kmitočet – frekvence
f	kmitoměr, funkce
h	hloubka vniku
i	okamžitý elektrický proud
k	zkreslení
l	délka – vzdálenost
m	hmotnost
n	otáčení – otáčky, počet
p	okamžitý elektrický výkon
p	převod transformátoru
p	počet pólových dvojic
q	elementární elektrický náboj
r	poloměr
s	krátká vzdálenost
t	čas – doba
u	okamžité elektrické napětí
v	rychlost
w	hustota energie
x	vodorovná souřadnice
x	vstupní proměnná veličina
y	svislá souřadnice
y	výstupní proměnná veličina
z	výstupní proměnná veličina
A	ampérmetr
C	kondenzátor
G	galvanometr
H	vysoká úroveň U
K	konstanta
L	nízká úroveň U
L	cívka, fáze
N	nulový vodič
O	osciloskop
Q	měřič činitele Q
R	rezistor
V	voltmetr
W	wattmetr
A	bod, svorka
B	bod, svorka
C	bod, svorka
a	svorka nižšího U
b	svorka nižšího U
c	svorka nižšího U
n	nulová svorka

Jednotky fyzikálních a elektrických veličin

Veličina je pojem, kterého se používá k popisu jevů, stavů a těles. Veličina je měřitelná tehdy, lze-li ji kvalitativně a kvantitativně určit.

Je-li veličina povahy fyzikální, nazývá se proto fyzikální veličina. Měření nějaké veličiny je určení její velikosti – hodnoty ve zvolené jednotce.

V soustavě SI je čas t , délka l , hmotnost m , elektrický proud i , také termodynamická teplota $\mathcal{G}$, látkové množství n a svítivost I , veličinou **základní**.

Rovinný úhel α a prostorový úhel ω jsou veličiny **doplňkové**.

Veličiny **odvozené** jsou pak zejména plošný obsah S , objem V , síla F , práce W , energie E , vlnová délka λ , kmitočet f , i elektrický náboj Q , také elektrické napětí U , kapacita C , odpor R , a elektrická vodivost G , výkon P elektrického proudu, též práce W elektrického proudu, atd..

Jednotka veličiny X se označuje značkou této veličiny v lomených závorkách $[X]$. Jednotky se dělí na **hlavní, násobné a vedlejší**.

Hlavní jednotky základních veličin jsou:

délka $[l] = 1 \text{ metr} = 1 \text{ m}$,
hmotnost $[m] = 1 \text{ kilogram} = 1 \text{ kg}$,
čas $[t] = 1 \text{ sekunda} = 1 \text{ s}$,
elektrický proud $[i] = 1 \text{ ampér} = 1 \text{ A}$,
látkové množství $[n] = 1 \text{ mol} = 1 \text{ mol}$,
svítivost $[I] = 1 \text{ kandela} = 1 \text{ cd}$,
termodynamická teplota
 $[\mathcal{G}] = 1 \text{ kelvin} = 1 \text{ K}$.

Násobné a dílčí jednotky veličin jsou:

1 kilo = 1 k = 1000 = 10^3
1 mega = 1 M = 1000 k = 10^6
1 giga = 1 G = 1000 M = 10^9
1 tera = 1 T = 1000 G = 10^{12}

1 mili = 1 m = 1/1000 = 10^{-3}
1 mikro = 1 μ = 1/1000 m = 10^{-6}
1 nano = 1 n = 1/1000 μ = 10^{-9}
1 piko = 1 p = 1/1000 n = 10^{-12}

Vedení vysokofrekvenční energie	70
Vysokofrekvenční obvod	70
Otevřený oscilační obvod	71
Skládání kmitočtů	72
Kombinovaný obvod	72
Modulátor	72
Fotorezistor	73
Tranzistor řízený elektrickým polem	73
Tranzistorový spínač	73
Vysílač a přijímač	74
Míra	
Měření elektřiny	75
Měření proudu	76
Měření napětí	77
Měření rezistancí	78
Měření kapacity a indukčnosti	79
Chyby měření	79
Normály	80
Proměnné normály	80
Kompenzační metoda nulová	81
Měření výkonu	82
Měření práce střídavého proudu	83
Měření účinníku	84
Měření kmitočtu	85
Elektronické měření napětí	86
Měření kmitočtu rezonanční metodou	87
Měření rezonance	88
Měřicí vedení	88
Měření činitele jakosti	89
Měření elektrického náboje	90
Měření magnetického toku	90
Zobrazení hodnot napětí	91
Zobrazení fázového posunu	92
Měření osciloskopem	93
Snímání hysterezní smyčky	93
Měření poruchy na vedení	94
Věda	
Přenos informací	95
Útlum signálu	95
Přenos zpráv	96
Přenos zvuku	97
Radiový přenos	98
Televizní přenos	99
Černobílý přenos	100
Barevný přenos	101
Optický přenos	102
Záznam informací	103
Optický záznam	104
Magnetický záznam	105
Zesílení signálu	105
Zesilovače	106
Integrace obvodů	107
Ovládání v obvodech	108
Funkce v obvodech	109
Logické funkce	110
Paměťové prvky	111
Maticový systém	112
Logické systémy	112
Spojovací systém	113
Kódovací systém	113
Zobrazovací systémy	114
Řídicí systém	114
Doslov	115

Úvod:

Odedávna si lidé kladou otázku:

„Z čeho se skládá všechno to, co nás obklopuje“, a pokoušeli se to zjistit. Postupně při tom dělili vše na menší a menší části i částičky, a též částice, zkoumali jejich vlastnosti, až z toho vznikla teorie o složení hmoty.

Hmota se rozlišuje podle stavu, v jakém se nachází na Zemi v přirozených podmínkách. Pevná hmota má pevné seskupení částí, čili pevné skupenství. V něm tělesa nemohou měnit svůj tvar bez působení určité velikosti síly. Dají se však tlakem drolit na malé částičky mající tvar okem neviditelných kuliček, z nichž se zcela nejmenší nazývají molekuly.

Jiné částičky hmoty mohou naopak běžně měnit svůj tvar nebo také odkapávat. Zde se jedná o kapalné skupenství látky. V něm se molekuly mohou už vlivem zcela malé síly po sobě převalovat. Objem kapalin však nelze tlakem měnit.

Jsou však látky, které mění svůj objem – plynou, aniž by se změnila jejich hmotnost. Molekuly plynného skupenství mají tedy mezi sebou natolik volnou vazbu, že se mohou od sebe vzdalovat, a působením zcela nepatrné síly zvětšovat nebo zmenšovat svůj objem. Stlačování a rozpínání plynů je vždy doprovázeno změnou objemu a teploty. Oteplením nebo zmrazením, nebo-li přivedením nebo odvedením tepla, se dá změnit objem a skupenství u všech látek.

Tělesa se dále projevují pevností, pružností, křehkostí, tvárností a jinými fyzikálními vlastnostmi, které určuje skladba jejich molekul a vazby mezi nimi. Látky, ze kterých jsou tělesa, kapaliny a plyny složeny, se vyznačují ještě také hořlavostí, netečností, výbušností, rozpustností, okysličováním a jinými chemickými vlastnostmi, protože molekuly se skládají z ještě menších částic, jímž se říká atomy. Atomy jsou pak v molekule mezi sebou vzájemně vázány rotujícími částicemi – elektrony, které obíhají nejen kolem jádra atomu, ale také mezi atomy a molekulami.

Kolem nás se v převážné většině vyskytují látky mající molekuly složené z různých atomů nazvané chemické sloučeniny. V přírodě lze najít i čisté látky, které mají molekuly složené ze stejného druhu atomů, tedy chemické prvky s odlišnými vazbami vlivem rozdílu v počtu elektronů.

Odlišné vazby jsou pak příčinou vzniku potenciálních rozdílů jak mezi atomy a molekulami, tak i mezi hmotnými tělesy, jsou-li tyto vytvořeny z odlišných látek.

Přenos a přeměny tepla, magnetismu nebo elektřiny a jevy s tím spojené, se vysvětlují pomocí pohybu a přesunu elektronů, které vytváří slupku atomů. Šíření a přeměny světla se zde zase opírají o energetické změny u elektronů, které způsobují jejich menší částice – fotony. Uvnitř jádra atomu je ukrytá energie zvaná atomová nebo také jaderná, která se uvolňuje při rozložení atomového jádra na další částice protony a neutrony.

A tak to v naší teorii o stavbě hmoty při zkoumání fyzikálních a chemických vlastností postupuje stále dále k menším a menším částicím a jejich variantám.

Řecká abeceda

A α	alfa	N ν	ní
B β	beta	Ξ ξ	ksí
Γ γ	gama	Ο ο	omikron
Δ δ	delta	Π π	pí
E ε	epsilon	Ρ ρ	ró
Z ζ	dzéta	Σ σ	sigma
H η	éta	Τ τ	tau
Θ θ	théta	Υ υ	ypsilon
I ι	jota	Φ φ	fi
K κ	kappa	Χ χ	chí
Λ λ	lamda	Ψ ψ	psi
M μ	mí	Ω ω	omega

Symbols

Δ	rozdíl
Λ	magnetická vodivost
Φ	magnetický tok, světelný tok
Ψ	elektrický indukční tok, spřažení magnetických toků
α	teplotní součinitel, úhel otočení, proudový zesilovací činitel
β	činitel přenosu, úhel vychýlení proudový zesilovací činitel
γ	měrná vodivost, konduktivita
δ	relativní chyba, úhel posunu
ε	permitivita prostředí
η	účinnost
θ	teplota
κ	koeficient vazby
λ	délka vlny
μ	permeabilita prostředí, zesilovací činitel
π	úhel 180°
ρ	rezistivita měrný odpor
Σ	součet, suma
τ	časová konstanta
φ	fázový posun
ψ	posun měření
ω	úhlová frekvence kmitočet

Zobrazení veličin

Při popisu jevů, stavů a těles se veličiny označují písemnou značkou s indexem příslušnosti k symbolicky zobrazenému místu děje a i tělesa s případným udáním velikosti a směru působení veličiny šipkou.

Bod, přímka a rovina se nedefinují. Jejich vlastnosti se uvádějí v poučkách zvaných *axiómy*. Na základě axiómů lze potom odvodit vlastnosti dalších geometrických pojmů jako:

1. *Dvěma různými body prochází jediná přímka.*
2. *Na každé přímce leží alespoň dva různé body.*
3. *Daným bodem, který neleží na dané přímce, lze vést k této přímce jedinou rovnoběžku.*
4. *Třemi body, které neleží v téže přímce, prochází jediná rovina.*

Body se obvykle označují velkými latinskými písmeny A, B, C, . . . ; z nichž dva mohou být *totožné* $A \equiv B$, nebo *navzájem různé* $C \neq D$.

Přímky se označují malými písmeny latinky a, b, c, nebo dvojicí různých bodů, kterými daná přímka prochází $a \equiv AB$, $b \equiv MN$.

Dané roviny se zpravidla označují malými řeckými písmeny α , σ . . . nebo trojicí bodů $\alpha \equiv ABC$, $\sigma \equiv KLM$.

Přímky, procházející dvěma body z trojice bodů v rovině vymezují zde společnou část tří polorovin ABC, BCA, CAB, zvanou trojúhelník ABC, a také jeho plošný obsah S.

Body ABC trojúhelníka se nazvou *vrcholy*, úsečky $AB \equiv c$, $BC \equiv a$, $AC \equiv b$ jsou tak k vrcholům *protější strany*.

Strany svírají mezi sebou *vnitřní úhly* α , β , γ , které jsou příslušné k protějším stranám a, b, c.

Dva trojúhelníky v rovině mající jedinou společnou stranu tvoří jeden čtyřúhelník.

Doslov

Lidé používali elektrického proudu k pokovování předmětů již před více než dvěma tisíci lety. Ale k masivnímu využívání rozsáhlého poznání účinků elektřiny začalo docházet teprve až před sto lety. V dnešní době se už bez řady elektrických zařízení neobejdou žádná odvětví ani obory lidské činnosti.

V každém elektrickém zařízení jsou obsaženy ty základní elektrické a magnetické obvody v nejrozmanitějších variantách jejich propojení, navazující na sebe tak, aby vykonávaly námi požadované nejsložitější funkce. Značně pokročilá integrace elektrických obvodů umožňuje x -násobné kombinace různých funkcí a jejich variant, ať už elektronických prvků, jednotek, členů, bloků, nebo sestav.

Běžnou skutečností jsou v současné době digitální přenosy různých informací pozemními i satelitními sítěmi s promítáním i několika pohyblivých obrazů na displeji nebo obrazovce současně, s dokonalým rozlišováním, ovládáním i psaním též dotykem a pohybem v obrazovce, internet, laserové zaměřování, navigace, náročná zdravotnická a měřicí technika, počítačové programy s trojrozměrným zobrazováním a projektováním, radiolokace, supravodiče, urychlovače, kvantové zesilovače a řada dalších.

Elektrina v kostce shrnuje záměrně už historické poznatky z řady oblastí v oboru elektrotechniky, které jsou účelně uvedené na pokračování se zmíněním většiny závislostí mezi jednotlivými elektrickými veličinami, které mají základní vliv na vlastnosti a funkce elektrických obvodů.

Začíná ucelenými výtahy ze základů elektrotechniky, které pokračují popisem skládání elektrotechnických prvků, a vznikem střídavého proudu a jeho usměrňováním, a pokračují výkladem podstatných vlastností elektrických prvků v obvodech s měřením všech základních elektrických veličin s matematickými vztahy, fyzikálními zákony, definicemi a jednotkami v soustavě SI.

Popis elementárních projevů elektřiny a magnetismu zde s příkladným zobrazením podhaluje roušku současné technické dokonalosti a ukazuje návod, jak dospívat k pochopení principů elektrických zařízení a jejich složitých funkcí.

Podle dostupných materiálů zpracoval 21.11.2012

Václav Zemánek

Tato kniha je také k dispozici v menším formátu

240 stran A5 (na šířku)

obj. číslo: 121355

ISBN 978-80-7300-502-3 (tištěná kniha)

ISBN 978-80-7300-503-0 (elektronická kniha v PDF)

Adresa knihy na Internetu:

<http://shop.ben.cz/121355>